

COVID-19 KRİZİNİN DİPLOMASİYE ETKİSİ VE ULUSLARARASI SİSTEMDE ARTAN BELİRSİZLİKLER

Engin KOÇ*

ÖZET

Bu çalışmada, Covid-19'un diplomasi ve uluslararası sisteme yansımalarının mevcut ve gelecekteki olası etkileri incelenmiştir. Mart 2020'den itibaren Çin merkezli olduğu iddia edilen Covid-19 salgını küresel krize dönüşmüş ve hızlı bir şekilde bütün dünyayı etkisi altına almıştır. Uluslararası kuruluşların bu küresel krizi çözmeye kapasitelerinin yetersizliği ve kuruluş ilkelerini karşılayacak özerk bir yapıya sahip olmaması; bu kuruluşlara yönelik eleştirilerin artmasına neden olmuştur. Ayrıca bu süreçte uluslararası kuruluşların güven kaybetmesi uluslararası ilişkilerde daha gerçekçi ve devlet merkezli bir dönemin başlayacağına işaret etmektedir. Bununla beraber, mevcut salgın krizi sadece Birleşmiş Milletler (BM), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve Avrupa Birliği (AB) gibi ulusötesi kuruluşların ortak rollerini zayıflatmamakta, aynı zamanda dünyanın birçok yerinde milliyetçi hareketleri de güçlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Pandemi, Covid-19, Uluslararası İlişkiler, Uluslararası Kuruluşlar*

Jel Kodları: *N13, N93*

EFFECT OF COVID-19 CRISIS ON DIPLOMACY AND INCREASING UNCERTAINTIES IN THE INTERNATIONAL SYSTEM

ABSTRACT

In this study, the current and possible future impacts of the Covid-19 pandemic on diplomacy and the international system were examined. Allegedly originatig in China, the Covid-19 epidemic has turned into a global crisis and spread quickly all over the world since March of 2020. The inadequate capacity of international organizations to solve this global crisis and their lack of an autonomous structure to meet the founding principles have led to an increase in criticism against these organizations. The rapid loss of trust members of international organizations in the process has been indicated that a

* Dr. Öğretim Üyesi, Bursa Teknik Üniversitesi, engine.koc@btu.edu.tr 0000-0003-3682-8718

Makale Geçmişi/Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application : 24 Ocak 2021

Düzeltilme Tarihi / Revision Date : 17 Şubat 2021

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 20 Nisan 2021

realist and state-centered era will begin in international relations. In addition the current pandemic crisis has not only been weakening the common roles of supranational organizations such as the United Nations (UN), World Trade Organization (WTO) and European Union (EU) but also strengthening the nationalist movements in many parts of the world.

Key Words: *Pandemic, Covid-19, International Relations, International Organizations*

Jel Code: *N13, N93*

1. GİRİŞ

Soğuk Savaş sonrası çift kutuplu yapının ortadan kalkmasıyla uluslararası sistemde küreselleşme trendi hızlı bir şekilde artmıştır. Küreselleşmenin giderek artması, neo-liberal değerlerin uluslararası ilişkilerde daha belirleyici etkilere sahip olmasına neden olmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde insan, ticari ürün ve sermayenin hızlı bir şekilde hareket ettiği ve yer değiştirdiği bir dünya inşa edilmiştir. Bununla birlikte, uluslararası ilişkilerin yeni ilgi odağını; büyük güçler arasındaki rekabetin artması, nükleer silahların yayılması, kırılğan devletlerin ortaya çıkması, göç hareketlerinin artması ve popülizmin yükselmesi oluşturmuştur. Ayrıca, Arap Baharının ilk yıllarında otoriter rejimlerin halklarının taleplerinin sert ve acımasız bir şekilde bastırılması, Tek Avrupa inancı kaybedilerek İngiltere'nin Brexit sürecini başlatması ve her geçen gün dünya siyasetinde otoriter liderlerin biraz daha güçlenmesi uluslararası ilişkilerde Covid-19 öncesi yaşanan önemli gelişmelerden bazıları olmuştur.

Uluslararası ilişkilerde yaşanan gelişmeler ile birlikte, küreselleşme sürecinin hızlı bir şekilde artması bir takım yeni olguları gündelik hayata dâhil etmiştir. İnternet başta olmak üzere kitle iletişim araçlarının etkisinin artması, Coca Cola ve Hollywood eksenli hayat tarzının yayılması küreselleşmenin yayılmasına katkı sağlamıştır. Bunun yanında, çevre kirliliği, küresel ısınma ve AIDS başta olmak üzere sınır tanımayan ölümcül hastalıkların dünyanın birçok bölgesine kolaylıkla yayılması gibi sınırı aşan sorunlar küresel siyasetin doğasını da değiştirmiştir (Smith, Baylis and Owens, 2021: 52). Devletler arasında iş birliğini teşvik eden Birleşmiş Milletler (BM), Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), Avrupa Birliği (AB) ve Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (NATO) gibi ulusötesi örgütlerin son yıllarda üyelerinin güvenlerini zedelemeleri bu kurumların varlığını giderek anlamsızlaştırmıştır. Bunun yanında, devletler arasında artan rekabet ve çatışma alanlarının çoğalması uluslararası ilişkilerde daha realist ve devlet merkezli yeni bir dönemin habercisi olarak algılanmıştır. Bu gelişmelere ek olarak, 2018 yılından itibaren ABD-Çin arasında giderek şiddetini ve etkisini arttıran ticaret savaşları Soğuk Savaş sonrası inşa edilen neo-liberal sisteme büyük zarar vermiştir.

11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü tarafından Covid-19 salgınının pandemi olarak ilan edilmesi uluslararası ilişkilerde yaşanan bu olumsuz tabloyu değiştirmekten ziyade kargaşa olgusunun kapsamını daha da genişletecek gibi gözükmektedir (Haass, 2020). Bir asır önce, pandemik

influenza'ya (İspanyol Gribi) karşı mücadele etmek için I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı bir dünyada çok az sayıda uluslararası örgüt ve kurum vardı (Jonung and Roeger, 2006: 4-5). I. Dünya Savaşı devam ederken devletler düşman devletlerin yanında ortak mikrobik hasımlarıyla da savaşmışlardı. Günümüz, o günler ile kıyaslandığında küresel halk sağlığını koruma ve bunlarla ilişkili ekonomik, sosyal ve politik etkileri sınırlandırmak için bir dizi (Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) gibi) çok taraflı mekanizma ve örgütler bulunmaktadır. (Patrick, 2020). Ayrıca, devletler arasında sürdürülen diplomasi ve diplomatik yöntemlerde de önemli bazı değişiklikler ortaya çıkmıştır. Özellikle, yüz yüze diplomasiden online diplomasiye geçiş, önemli toplantıların online iletişim aracılığıyla yapılması diplomaside yaşanan değişiklikleri ortaya koymaktadır (Balogun and Soile, 2020: 419). Bunun yanında, ilerleyen süreçlerde "Aşı Diplomasisi", "Sağlık Diplomasisi (Fazal, 2020)" ve "Pandemi Dönemi İnsani Diplomasi" gibi birçok diplomasi ile ilişkili yumuşak güç ile bağlantılı yeni kavramlar ortaya çıkmıştır.

Covid -19 krizinin diplomasiye olan etkisini ve uluslararası sistemde ne gibi gerginliklere neden olduğunu incelediğimiz bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, krizin ortaya çıkışı sonrası devletler arasında artan gerilim ve suçlamalar analiz edilmiştir. İkinci bölümde ise, devletlerin ve uluslararası örgütlerin Covid-19 ile mücadelelerinde yetersiz olmalarının nedenleri ve bunun uluslararası sistemde ne gibi dönüşümlere yol açabileceği ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise, pandemi sonrası uluslararası ilişkilerde devam etmesi beklenen tartışmalar ve belirsizlikler irdelenmiştir.

2. PANDEMİ DÖNEMİNDE DEVLETLER ARASINDA ARTAN GERİLİM

Bugün küresel bir krize dönüşen Covid-19 salgını II. Dünya Savaşı sonrası devletlerin karşı karşıya kaldığı en tehlikeli krizlerden biri olmuştur. Bu anlamda, devletlerin ve uluslararası örgütlerin bu ve buna benzer küresel sağlık krizlerine karşı önceden önlem alma konusunda oldukça eksik kaldığı söylenebilir (Baç, 2020: 20). Diğer bir taraftan bakıldığında ise, Covid-19 salgınının devletlerin ve toplumların ekonomik ve politik geleceğini şekillendirebilme kabiliyeti oldukça yüksek gözükmektedir (Bhusal, 2020: 735). Bunun en önemli nedenlerinden birisi, salgınla birlikte uluslararası ticaret hızının giderek yavaşlaması ve devletlerin içine kapanma eğilimi göstermesi olmuştur (Öztürk-Güner ve Güner, 2020:154). Özellikle Avrupa Birliği gibi ulus üstü ve üyelerin birbirine çoğunlukla entegre olduğu yapıların içerisinde başlayan güvenlikçi tartışmalar uluslararası sistemde ortaya çıkan yeni eğilimlerin habercisi olmuştur.

Covid-19 salgınının kontrol edilemez bir seviyeye gelmesiyle, bu sorun nedeniyle bazı devletler arasında diplomatik krizler ortaya çıkmıştır. Örneğin; Almanya'ya gönderilmek üzere Tayland'da hazırlanan 200.000 maskeye Amerikalıların el koyması, buna karşılık bir Alman yetkilinin bunu "modern korsanlık" olarak tarif etmesi devletler arasında güven bunalımına neden olmuştur (Lister, 2020). Brezilya Başkanı Jair Bolsonaro'nun oğlu Eduardo'nun pandemiden Çin'in sorumlu olması gerektiğini ve bu virüsün Çin Komünist Partisi şeklinde bir adı ve soyadı olduğunu ifade etti. Bu ifadeye karşılık olarak Çin'in Brezilya Büyükelçisi, Bolsonaro ailesinin Brezilya devleti ve ulusu için bir zehir

olduğu şeklinde bir Twit ile karşılık verdi (The Guardian, 2020). Bunlara ek olarak ABD Başkanı Trump gibi bazı liderler de sorunu ciddiye almayarak krizin derinleşmesine sebep olmuştur. Salgının ABD’de giderek hızlı bir şekilde artmasıyla Başkan Trump, “salgının oranı düşüyor yükselmiyor ve bu virüs onların (rakip ve diğer devletler) uydurması” şeklinde suçlamalarda bulunmuştur. Durumun kötüye gitmesi ile birlikte, bu durumun kalıcı olmadığını ifade etmek adına “geçecek sakin olun” ifadelerini kullanmıştır. 2020’nin Mart ayının ortalarına doğru ise ifadelerini tamamen değiştirerek “bunun gerçek bir pandemi olduğunu zaten biliyordum” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur (Soly, 2020: 88).

Covid-19 küresel salgını dünya ekonomisinin ciddi daralmalar yaşadığı bir zamanda ortaya çıkmıştır. (Onuf, 2020: 31). Özellikle, ABD-Çin arasında ticaret savaşlarının yaşandığı bir dönemde bu krizin yaşanması salgının uluslararası ilişkiler ve diplomasideki etkisinin de artmasına sebep olmuştur (Ulutaş, 2020: 18-19). ABD Başkanı Trump, uluslararası siyasette ırkçılığı araçsallaştırarak bunun bir “Çin virüsü” olduğunu ifade etmiştir. Orta Çağ Kara Veba salgınında Yahudiler, 1832 Kolera salgınında İrlandalı Katolik göçmenler, 1876 Çiçek Hastalığı salgınında Çinlilerin topyekûn suçlanmasına benzer bir şekilde Trump olan bitenin tek sorumlusu olarak Çinli yetkilileri işaret etmiştir (Soly, 2020: 88). Bunlara ek olarak, Covid-19’un ortaya çıkması ve dünyada hızlı bir şekilde yayılmasını anlamlandırmaya yönelik birçok spekülasyon teorisi ortaya atılmıştır. Covid-19 salgının yayılmasında sadece devletler birbirlerini suçlamamış, aynı zamanda etnik ve kimlik çatışmalarının yaşandığı bölgelerde azınlıklar virüsün taşıyıcıları olarak görülmüştür. Myanmar’da Rohingyalı Müslümanlar, Hindistan’daki azınlık Müslümanlar ve Avrupa’daki göçmenler bu sürecin doğrudan hedefleri olmuşlardır.

ABD’li yetkililer ayrıca, Çinli hükümet yetkililerinin virüsü durdurmada yeteri kadar özverili davranmadığı iddiasında bulunmuştur. Çinli yetkililer ise, virüsün ABD’nin eliyle bilinçli bir şekilde Çin’de yayıldığını iddia etmiştir. (Eiran, 2020: 48). Bununla beraber, Rusya, Covid-19 tedbirleri kapsamında Çin’e olan sınırını 31 Ocak 2020’de kapatmıştır. Rusya diğer taraftan ise, ABD’nin Çin’e virüsün yayılma ve çıkış merkezi olarak tazminat ödetme arayışına karşılık bunun haksız bir iddia olduğunu ifade ederek Çin’e destek olmuştur (Sakwa, 2020: 127). Bununla beraber, ABD-Çin ilişkilerinde yaşanan olumsuzluklar tarafların Güney Asya politikalarını da etkilemiştir. Bu anlamda, ABD, Çin ile tarihsel ve siyasi sorunlara sahip Hindistan gibi Çin’e yakın bölge ülkeleri ile ilişkilerini geliştirme kararı almıştır (Pande, 2020). Çin ise, Pakistan ile hal-i hazırda stratejik düzeydeki ilişkilerini geliştirerek hem Pakistan’ın ABD’ye yakınlaşmasına engel olurken hem de Hindistan’ı Pakistan gibi yerel bir aktör ile dengelemeye çalışmıştır.

ABD pandemi döneminde Covid-19 bağlamında kapalı diplomasi izlemiş, kendi müttefiki olan ülkelere dahi yardımda bulunmamıştır. Çin ise, kriz döneminin en şiddetli zamanları olan 2020 Mart-Nisan aylarında dünyanın birçok yerine tıbbi cihaz ve sağlık uzmanı göndermiştir (Alvarez, 2020: 12). Çin’in pandemi döneminde etkin bir şekilde diplomasi araçlarını geliştirerek diğer ülkelere önemli tıbbi

yardımlar göndermesi Nye'nin Uluslararası ilişkiler alanına kazandırmış olduğu "Yumuşak Güç (Soft Power)" kavramı ile yakından ilişkilidir (1990: 153-171). Yumuşak güç, sert güç gibi başkalarının davranışlarını etkileyebilme yöntemleri içermektedir. Bununla birlikte, yumuşak güç söz konusu olduğunda bu süreç karşı tarafa baskı uygulamadan ve cezbederek ikna etmek içeriği taşımaktadır. Uluslararası politikada, yumuşak güç ortaya çıkarıcı kaynaklar, genellikle bir kuruluş veya ülkenin kendi tarihi ve kültürel değerlerinde bulunan uygulamalarıyla diğerlerine aktarılır (Nye, 2017:27-28). Kadercan'ın tanımıyla yumuşak güç, (2014: 315) "bir ülkenin siyasi değerlerinin, kültürünün ve dış politikada takip ettiği ilkelerin dış dünyada uyandırdığı "çekicilik" şeklinde ifade edilmektedir". Bu anlamda, stratejik açıdan bakıldığında, Çinli yetkililer uzun yıllardır dünyanın birçok yerinde sürdürdükleri "yumuşak güç" stratejilerini (Cho and Jeong, 2008; Mingjiang, 2008) pandemi döneminde dünyanın birçok yerinde "maske diplomasisi" şeklinde devam ettirmiştir. Birçok gelişmiş ülkenin vatandaşlarına temel sağlık imkânları sağlayamadığı bu dönemde Çin'in, ulus aşırı yardımlarda bulunması devlet imajına oldukça önemli katkılar sağlamıştır.

Çin kendi üretmiş olduğu test kitlerini maske ve solunum cihazlarını Kamboçya, İtalya, İspanya, Fransa, Filipinler, İran ve Irak gibi virüsten şiddetli bir şekilde etkilenen ülkelere göndermiş ve bunu bir propaganda aracı olarak kullanmıştır (Kuo, 2020). Çinli yetkililer ayrıca, dünyanın farklı yerlerinde krizle mücadelede etkin davranamayan hükümetlere çevrimiçi eğitimler vererek ve tıbbi medikal malzeme tedarik ederek krize karşı mücadele etme üzerinden siyasi kazanımlar elde etmeye çalışmıştır. ABD, İngiltere, Çin ve diğer biyomedikal anlamda gelişmiş ülkelerin Covid-19'a karşı aşı geliştirme faaliyetlerine başlaması, salgından kimin sorumlu olacağı tartışmalarını salgını kimin aşısı sonlandıracak tartışmalarına çevirmiştir.

3. DEVLETLERİN VE ULUSLARARASI ÖRGÜTLERİN COVID-19 İLE MÜCADELEDE YETERSİZLİKLERİ: ULUSLARARASI İLİŞKİLERİN DÖNÜŞÜMÜ

21. yüzyılda güvenlik, sadece askeri bir anlam ifade etmemektedir (Miller, 2001). Güvenlik, çevresel felaketler, salgın hastalıklar, terör faaliyetleri, organize suç örgütleri, göç hareketleri, ekonomik sorunlar (Williams, 2007; Ağır, 2015: 122) gibi birçok uluslararası iş birliği gerektiren bir olgu haline dönüşmüştür. Bu anlamda, Covid-19'un hayati bir sorun olmakla birlikte insanlığı tehdit eden son salgın olmayacağı bilirse de devletler uluslararası iş birliğine ve uluslararası örgütlere sıcak bakmamaya devam etmektedir (Arıboğan, 2020: 367). Pandemi uluslararası sistem üzerinde bazı negatif etkileri ortaya çıkarmıştır. Bunlardan en önemlisi ise, iş birliği, uluslararası yönetim ve dayanışmanın sembolleri olan uluslararası örgütlerin ortaya koydukları yetersizliktir. Uluslararası örgütlerin küresel krizleri çözmede yetersiz kapasitelere sahip olmaları ve kuruluş ilkelerini karşılayacak derecede özerk bir yapıya sahip olmamaları bu örgütlere yöneltilen işbirliğine dayalı sorun çözme yeteneklerini ve işlevlerini yitirdiklerine yönelik eleştirilerin artmasına neden olmuştur (Akgün, 2020).

Uluslararası örgütlerin küresel sorunlara yönelik sorumluluğunu yerine getirmemeleri ve ülkelerin bu sorunlar ile kendileri mücadele etmeleri zorunda kalması uluslararası örgütlere olan itimat ve inancı zedelemiştir. Özellikle, kriz döneminde DSÖ'nün bilimsel verilerden daha ziyade hükümetlerin verilerini paylaşması, bu örgütün güvenilirliğine zarar vermiştir (Kahf, 2020: 86). Aynı zamanda, ABD Başkanı Trump, DSÖ'nün salgınla mücadelede etkisiz ve yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Trump, DSÖ ve Çin arasında bilimsel çalışmaların geliştirilmesine yönelik anlaşmaların imzalanmasına tepki olarak, Çin'in DSÖ'yü kontrol ettiğini bahane etmiş ve DSÖ'ye ABD'nin aktardığı fonları kesmiştir (Alvarez, 2020: 13). BM'nin ise, pandemi döneminde gerek salgını durdurma gerekse destek ihtiyaç hisseden devletlere yardım konusunda önemli bir rol oynamadığı gözlenmiştir (Carreiras and Malamud, 2020: 21).

Sırbistan Cumhurbaşkanı Aleksandar Vučić ise, AB şemsiyesi altında inşa edilen dayanışmayı reddederek AB'nin "kâğıt üzerinde bir peri masalı" olduğunu ifade etmiştir. Fransa Cumhurbaşkanı Macron ise, zarar gören ekonomilerin desteklenmediği ve pandemiye karşı ortak mücadele edilmediği durumunda AB'nin çökeceğini dile getirmiştir. Avusturya Şansölyesi Sebastian Kurz ise, "kriz bittikten sonra AB içinde zorlu ekonomik ve siyasi tartışmalar ortaya çıkacak" demiştir (Zweiri, 2020: 161). Avrupalı liderlerin bu ve buna benzer açıklamaları göstermektedir ki, AB'ye ve temel değerlerine olan güven Birlik tarihinde daha önceden görülmemiş şekilde azalmıştır. Bu yeni durum, Batı Avrupa'da II. Dünya Savaşı sonrası inşa edilen ve Soğuk savaş sonrası Doğu Avrupa'ya genişleyen ulusüstü statükonun bozulmasına ve devletlerin kendi ulusal sınırlarını, vatandaşlarını ve egemenliklerini korumaya dönük politikalara yönelmesine neden olmuştur. Tek Avrupa inancı ve ortak menfaat ekseninde inşa edilen Avrupa Birliği'nin kurumsal yapısının pandemi döneminde çökme aşamasına gelmesi dünyanın diğer bölgelerinde ortaya çıkan bölgeselci yapılar içinde olumsuz bir örnek teşkil etmiştir.

Salgının şiddet ve etkisi artarken Alman Başbakan Merkel'in "Alman nüfusunun %60-70 oranında bu salgına kesin yakalanacağı ve yüzbinlerce insanın belki de hayatını kaybedeceğini" soğukkanlılıkla ifade etmesi büyük tepki çekmiştir. İngiltere Başbakanı Johnson ise, insanların salgına karşı sürü bağışıklığı kazanması gerektiği fakat bununda milyonlarca insanın hayatına mal olabileceğini rahat bir şekilde ifade etmesi büyük tepki çekmiştir (Soly, 2020: 89). Birlik üyesi güçlü ülkelerin liderlerinin pandeminin ilk döneminde olumsuz tavırlar sergilemesi hem kendi ülkelerini vatandaşlarının hem de diğer ülkelerin vatandaşlarının tepkisine neden olmuştur. Bununla birlikte, pandeminin ortaya çıkardığı ekonomik ve insani kriz AB'nin ekonomik, siyasi ve sosyal bağlamda güç kaybetmesine sebebiyet vermiştir. AB kurumsal yapısının ve değerlerinin bu süreç içerisinde zarar görmesinin en önemli nedenlerinden birisi de kriz ile mücadele etme konusunda iş birliği imkânlarının yetersiz kalması olmuştur. Bu durum, Soğuk Savaş sonrası sayıları giderek artan ulus üstü bölgesel kurumlara artan rağbeti etkileyerek uluslararası sistemde devlet merkezli realist yönelimlerin güçlenmesini uluslararası ilişkilerin gündemine getirmektedir.

Pandeminin uluslararası siyasette popülist ve milliyetçi liderlerin iktidarda olduğu bir dönemde ortaya çıkması uluslararası işbirliği ve yardımın güçlü bir şekilde yerine getirilmemesinin önemli bir nedeni olduğu düşünülmektedir (Saucó, 2020: 8). Özellikle, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da son on yılda şiddeti giderek artan çatışmaların neticesinde ortaya birçok kırılğan devlet çıkmıştır. Bu devletlerin egemenliğini birçok alanda kaybetmesi, silahlı milis örgütlerin sayısında artış ve ortaya çıkan istikrarsızlık neticesinde milyonlarca kişinin yer değiştirmesi ve sınırı aşan göç hareketleri uluslararası politikada muhafazakâr, milliyetçi ve popülist siyasilerin güçlenmesine neden olduğu belirtilmektedir. Bunun yanında, gelişmiş Batı ülkelerde artan yabancı düşmanlığı ve göç karşıtlığı ulusalcı akımların güçlenmesine yol açtığı görülmekte ve küreselleşme karşıtları olarak kabul edilen ulusalcı yapılar mevcut uluslararası sistemden hoşnut olmadığı söylenmektedir.

Yukarıdaki tartışmaları küreselleşme bağlamında incelemekte de fayda var. Bu anlamda küreselleşme bağlamında öne sürülen argümanlardan yola çıkarsak hiper küreselleşmeciler küresel güçlerin devlet ve ekonomiyi kontrol ettiği için ulus devletlerin sonunu getirecek iddiasını ortaya koymuşlardır. Bunlara karşılık şüpheciler ise, küreselleşmeyi bir balona benzeterek dünya düzeninin şekillenmesinde devletlerin belirleyici olduğunu ortaya koymuşlardır. Üçüncü yolu benimseyen dönüşümcü perspektifi benimseyen aydınlar, küreselleşmeyi ciddiye almakla birlikte ulus devletlerin sona ermeyeceğini fakat uluslararası sistemde yeni bir dönüşüme yol açacağını savunulmuştur (McGrew, 2021: 62). Pandemi sürecinde de küreselleşmenin son bulacağı veya ulusallaşma sürecinin geriye saracağına ilişkin tartışmalar yapılmıştır. Bununla beraber, dönüşümcü perspektif bağlamında bakıldığında pandemi sonrası ulus devletlerin etkinliğini arttıracığı yeni bir uluslararası sistem beklentisi artmaya başlamıştır.

Covid-19 krizine başka bir açıdan bakıldığında soruna yönelik ulus aşırı, küresel müdahaleler gerektiği ve sorunun çok taraflı kurum mekanizmalarının etkin işlemesiyle çözüleceği görüşü de ortaya çıkmıştır (Ulutaş, 2020: 21). Szymanski gibi bazı düşünürler ise (Yavuz, 2020), "Salgın, AB'yi farklı şekillerde etkileyecektir. Ekonomik iyileşme süreci AB entegrasyon süreçlerini etkileyecektir, kısa vadede çabalar entegrasyon süreçleri yerine ekonomik problemleri çözmeye yönelecektir. Ancak AB kurulduğundan beri bir öğrenme sürecinde, salgın tecrübesinden de öğrenilecek, dersler çıkarılacak ve düzenlemeler yapılacaktır. Bu da AB'yi gelecekteki bu tarz güvenlik tehditlerine karşı daha dayanıklı hale getireceğini" düşünmektedir. Bu ifadeler her ne kadar iyimser bir görüşü ifade etmiş olsa da, AB, diğer bölgesel kurumlar ve ulusötesi örgütlerin bunu ne kadar başaracağı ve bu durumdan ne kadar ders çıkaracağı ileride net bir şekilde görülecektir.

4.PANDEMİ SONRASI ULUSLARARASI SİSTEMDE DEVAM ETMESİ BEKLENEN OLASI TARTIŞMALAR

Henry Kissinger başta olmak üzere birçok tanınmış politikacı ve akademisyen, Covid-19 pandemisinin 1929 Ekonomik bunalımından daha güçlü bir küresel ekonomik krizle sonuçlanacağına

inanıyor (Kissinger, 2020). II. Dünya Savaşından sonra inşa edilen Soğuk Savaş sonrası oldukça güçlenen uluslararası sistemin karakteristik özellikleri, siyasal alanda liberalizm ve ekonomik alanda küreselleşmeydi, ancak şimdi birçok düşünür bu sistemin ömrünün uzun sürmeyeceğini düşünüyor (Shafiev, 2020). Kısa vadede pandeminin etkisi, uluslararası piyasalarda durgunluk, otoriter devletlerin uluslararası sistemde güçlenmesi, “Home Office” çalışma düzenine geçilmesi, bireylerin özel hayat alanlarının sınırlandırılması ve devletlerin sağlık harcamalarında artışa gidilmesi olarak görülmektedir (Hanioglu, 2020: 4).

Pandemi devletler için bir sağlık sorunu olmakla birlikte mevcut küresel kriz hızlı bir şekilde güvenlik sorununa dönüşmüştür. Kendi vatandaşlarının refah ve güvenliğini koruma sorumluluğuna sahip olan devletler ekonomilerini, eğitim sistemlerini, askeri yapılarını, siyasi kurumlarını ve vatandaşlarını koruma adına sağlık güvenliği stratejileri oluşturmuştur. (Akcali, 2020). Bu anlamda, pandemi sonrası devletler inovasyon teknolojilerine daha güçlü bir şekilde ilgi göstererek AR-GE faaliyetlerine daha fazla kaynak ayırmaya başlanacağı düşünülmektedir. (Chaudhry, 2020: 30). Uluslararası sistemde Soğuk Savaş sonrası egemen olan neo-liberal düzenin son on yıldır giderek önemini kaybetmesi ve devletlerin kendi ihtiyaçlarını kendi tedarik etme ve güvenliklerini sağlama eğiliminin artması sistemdeki çatlaklıkları derinleştirdiği düşünülmektedir. (Aydınlı, 2020: 37). Diğer bir taraftan bakıldığında, pandemi dönemi otoriter devlet ve liderlerin öne çıkması, muhalefeti kontrol altına alması, medyanın kontrolü ve mevcut liderlerin kendi güçlerini pekiştirmesini netice vermiştir. (Torreblanca, 2020: 140).

Uluslararası ilişkiler alanında önemli çalışmalar yapmış olan Stephen M.Walt ise, pandeminin devlet ve milliyetçiliği güçlendireceğini ve pandemi ile mücadele etmek için olağanüstü acil durum önlemleri alan devletlerin kriz sonrası bu kazanımlarından kolay kolay vazgeçmek istemeyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca süreç sonrası uluslararası gücün Batı’dan Doğu’ya doğru kayacağını düşünmektedir (Walt, 2020). Bununla birlikte siyasi açıdan bir yöntem paradigması olan “istisna haline başvurma” devletler tarafından daha yoğun bir şekilde kullanılacağı beklenmektedir (Agamben, 2020: 11-12). Bu durumun, uluslararası sistemdeki devlet, lider ve toplum tipolojilerinin değişimine ne gibi etkileri olacağı ilerleyen süreçte net olarak ortaya çıkacaktır.

Pandemi süreci ulus devletleri güçlendirirken ulus devletlerin de görünümünü değiştirme potansiyeline sahip olmaktadır. Bu yeni ulus devletler aşağı yukarı bütün sektörlerde kendi ihtiyaçlarını karşılayarak kendine yeterli olan ve küresel tedarik sistemine karşı daha bağımsız olacaktır. Ayrıca, bu devletler tamamen merkantilist olmamakla birlikte ticari ve üretim anlamında kendi kendine yetebilmeyi esas alan devletler olacaktır (Aybet, 2020: 315).

Covid-19 salgınıyla ilgili düşünce ve tartışmalar biyopolitika ile ilgili soruları da gündeme getirmiştir. Foucault (2019) tarafından modern zamanlarda iktidar ile toplumsal yapının inşa ettiği ilişki biçimi kısaca biyopolitika olarak tanımlanmaktadır. Çin’in salgını kontrol altına alması veya en azından

yavaşlatmasının en önemli nedeninin Pekin yönetiminin otoriter bir biyopolitika biçimine sahip olmasıdır. Çin'in sahip olduğu olağanüstü devlet otoritesi ve zor kullanma kapasitesi milyarlarca insanı sahip olduğu teknoloji ve denetlenme önlemleri ile kontrol altına almasını sağlamıştır. Bu anlamda bazı eleştirmenler liberal ve kapitalist devletlerin bu zora başvurma kapasitesine sahip olmadığından salgına karşı tam anlamıyla mücadele edemeyeceğini göstermiştir (Sotiris, 2020: 31). Diğer bir taraftan, pandemi ayrıca çatışma bölgelerinde devam etmekte olan siyasi sorunları derinleştirerek çatışmaların şiddetini arttırıcı bir yöne de sahip olmaktadır. İspanya'nın bağımsızlık yanlısı Katalan hükümeti, krizle mücadelede İspanya'dan bağımsız olma durumunda daha sağlıklı ve güvenli hareket edebileceğini ifade ederek bağımsızlıkçı reflexini daha güçlü bir şekilde ortaya koymuştur. Hindistan'da ise Hindu milliyetçiler Covid-19'un Müslümanlar tarafından ülkede yayıldığını iddia etmiş, Müslüman ve Hindu hastaları ayrı ayrı hastanelere yönlendirmiştir (Alvarez, 2020: 12). Pandemi döneminde ortaya çıkan bu ve buna benzer durumlar, merkezi hükümetlerin özerk birimlerinin sağlık ekipmanları taleplerini yerine getirememesi veya getirmemesi gelecekte yaşanacak potansiyel çatışmaların yönünü belirleme kapasitesine sahiptir.

Pandeminin ekonomik anlamda doğrudan etkilediği ülkelerin başında petrol ihracatçısı ülkeler gelmektedir. Milyonlarca yabancı işçiye ev sahipliği yapan Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Katar, Kuveyt, Bahreyn ve Umman gibi petrol zengini Körfez Arap ülkeleri pandemi döneminde oldukça büyük ekonomik zarara sebebiyet vermiştir. Pandemi nedeniyle uluslararası ticaretin önemli ölçüde yavaşlaması ve petrol fiyatlarının düşmesi Körfez ülkelerinin kemer sıkma politikalarına yönelmesine neden olmuştur. Ham petrol varil fiyatlarının Şubat 2020 sonrası 55 \$'dan 30 \$'a düşmesi Körfez ekonomilerini son derece telaşlandırmıştır (Mulder and Tooze, 2020). Petrol fiyatlarının hızlı düşüşü ve Suudi Arabistan'ın pandemi nedeniyle Hac ziyaretine gelecek turistleri kabul edememesi Riyad'ın milyarlarca dolarlık kaybına neden olmuştur (Mousa, 2020). Petrol üreten Körfez Arap ülkelerinin içine düştükleri ekonomik sıkıntı kendileri açısından zor bir durum olmakla beraber Mısır, Lübnan, Yemen, Sudan ve Ürdün gibi bölge ülkelerinin ekonomisini de etkilemektedir. Yabancı iş gücünü giderek sınırlayan ve iş gücü piyasalarına kendi vatandaşlarını dâhil etmeye çalışan Körfez ülkeleri aynı zamanda petrole dayalı rantiyer ekonomilerden geri adım atmaya başlamıştır.

5. SONUÇ

Covid-19 salgını nedeniyle ortaya çıkan trajik durum gerek uluslararası örgütler ve gerekse de siyasi liderler tarafından ilk dönemler ciddiye alınmamıştır. Bununla beraber, salgın nedeni ile giderek artan insan kaybı ve ekonomide yaşanan daralmalar Soğuk Savaş sonrası inşa edilen neoliberal sisteme ve küreselleşmeye bir meydan okuma olarak görülmüştür. Fakat bu sürecin nasıl ve ne gibi yeni bir sisteme evrileceği meselesi ise hal-i hazırda belirsizliğini korumaktadır. Bunun yanında, son yıllarda uluslararası düzeyde artan otoriterleşme, milliyetçilik ve popülizm eğilimli siyasi yönelimlerin pandemi ve içe kapanma ile birlikte artmaya devam edeceği ön görülmektedir. AB gibi bölgesel siyasi ve

ekonomik ulus üstü yapıların ve DSÖ gibi uluslararası sosyal amaçlı örgütlerin meşruiyetinin sorgulandığı ve ulus devletlerin sınırlarının önem kazandığı yeni bir uluslararası sistem daha görünür hale gelmiştir. Şüphesiz bu kritik durumun tamamen kontrolden çıkması II. Dünya Savaşı sonrası kurulan ve Soğuk Savaştan sonra güçlendirilen uluslararası sistemin işleyişine önemli zarar verebilir.

Bugün gelinen süreçte, uluslararası örgütlerin pandemi döneminde karşılaşılan küresel sağlık ve siyasi krizlere ilişkin iyi bir imtihan veremediği açıktır. Uluslararası örgütlerin uluslararası ilişkilerde giderek anlamsızlaşması ve sistemin mevcut sorunlarına cevap verememesi küresel siyasette iyimser neo-liberal iddiaların giderek önemsizleşmesine neden olmaktadır. Bu anlamda, uluslararası örgütlerin pandemide etkin davranamaması bu örgütlerin varlıklarının ve üstlendikleri görevlerin sorgulanmasını kolaylaştırmaktadır.

AB kurumlarının ve AB üye ülkelerinin yardım ve desteğe muhtaç kalan diğer üye ülkeleri görmezden gelmesi ve kendini korumaya alarak kapılarını komşularına kapatmaları son yetmiş yıldır inşa edilmeye çalışılan Tek Avrupa inancına da oldukça zarar verdiği söylenmektedir. Bu doğrultuda, mevcut salgın krizinin gelecekte uluslararası politikada hükümetler, rejimler, devlet-vatandaş ve uluslararası örgütler nezdinde gözle görülür çıktıkları olacağı beklenmektedir. Bununla birlikte, vatandaşlarını küresel salgınlardan koruyan, gerekli sağlık ihtiyaçlarını karşılayan ve gündelik zaruri ihtiyaçlarını tedarik eden devletlerin uluslararası sistemde model aktörlere dönüşebilmesi de beklenebilir.

Günlük iletişim, eğitim, ticaret ve hatta diplomasi'nin online ortamlara taşınması birey ve toplumların sahip olduğu gizlilik ve mahremiyetin kontrol altına alındığına dair önemli soruları akla getirmektedir. Pandemi dolayısıyla devletin birey karşısında güçlenen konumu ve uluslararası ticarete yaşanan gerileme küreselleşmenin önünde aşılması gereken en önemli bariyerlerden birisi olduğu düşünülmektedir. Özellikle, hükümetlerin uygulamaya çalıştıkları olağanüstü hal dönemleri ve bireylerin normal yaşamlarında artan kontrol mekanizmaları bireylerin özgürlük alanını oldukça sınırlayıcı girişimlerdir. Devlet ve siyasi elitlerin bireylere karşı kazanmış oldukları bu mevcut hegemonik durumun pandemi sonrası uluslararası politika ve dış politika uygulamalarına nasıl bir etkisi olacağı önemli bir tartışma konusu olmaktadır.

Krizin başlangıç aylarında küresel insan sağlığını ilgilendiren bu kaotik durumu ABD ve Çin bir propaganda savaş alanı olarak kullanmıştır. İki ülke arasında son birkaç yıldır devam eden ticaret savaşları ve siyasi anlaşmazlıklar pandemi döneminde zirve yapmıştır. Çin bu süreç içerisinde ABD'ye göre yumuşak diplomatik imkânlarla kullanmada daha başarılı olmuştur. Bunun en önemli nedeni, ABD'nin müttefik ülkelerin acil durum ihtiyaçlarını karşılamadaki başarısızlığı olmuştur. Diğer bir taraftan Çin ise, ABD'ye yakın birçok ülke olmak üzere dünyanın farklı coğrafyalarında maske diplomasisi olmak üzere önemli stratejiler yürütmüştür. Kriz sonrasında uluslararası ilişkilerde gündemi en çok etkileyecek muhtemel sorun krizin merkezi olan Çin'in uluslararası politikada kriz öncesi sahip

olduğu ılımlı ve dayanışmacı stratejileri devam mı ettireceği yoksa daha sert stratejiler üzerinden mi hareket edeceği tartışmasıdır. Bununla birlikte, pandemi dönemi olağanüstü durumun elverdiği şekilde bireylerin temel hak ve hürriyetlerini kısıtlanması, ekonomide yaşanan daralma ve uluslararası politikada artan korumacı eğilimlerin ne gibi net değişimlere neden olacağı belirsizliğini korumaktadır.

KAYNAKÇA

Agamben, G. (2020). Covid-19 Tartışmasına Dair Yazılar, E.Ünal (Der.) *Çivisi Çıkan Dünya: Covid-19 Salgını Üzerine Muhasebeler*, İstanbul: Runik Kitap, 2020

Ağır, B.S. (2015). Güvenlik Kavramını Yeniden Düşünmek: Küreselleşme, Kimlik ve Değişen Güvenlik Anlayışı, *Güvenlik Stratejileri*, 11(22), 97-131

Akcalı, E. (2020). Pandemics & International Relations, UİK Panorama, Erişim Tarihi: 25.07.2020, https://www.uikpanorama.com/wp-content/uploads/2020/04/Pandemics-IR-EmekAkcali_15.04.2020.pdf

Akgün, B. (2020). Uluslararası Yönetişim Krizi, *Kriter Dergisi*, 5 (46), <https://kriterdergi.com/dis-politika/uluslararasi-yonetisim-krizi>

Alvarez, J. (2020). Public Diplomacy, Soft Power and the Narratives of Covid-19 in the Initial Phase of the Pandemic, G.L. Gardini (Ed.) *The World Before and After Covid-19*, Stockholm: European Institute of International Studies

Arıboğan, D.Ü. (2020). Pandemi Sonrası dönemde Küresel Güvenlik ve İşbirliği: 19. Yüzyıl Avrupa Ahenginden 21. Yüzyılın Küresel Ahengine, M.Şeker, A.Özer ve C. Korkut (Ed.), *Küresel Salgının Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2020

Aybet, G. (2020). Covid-19 sonrası Uluslararası İlişkiler Teorisi ve Dünya Düzeni, M.Şeker, A.Özer ve C. Korkut (Ed.), *Küresel Salgının Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi

Aydınlı, E. (2020). Salgınlar ve Uluslararası Sistemin Dayanaklığı, U.Ulutaş (Ed.), *Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler*, Ankara: SAM Yayınları

Balogun, W.A. and Soile, O.I. (2020). 'Pandemic Diplomacy' and the Politics of Paradox: International Cooperation in the Age of National Distancing, *Gaziantep University Journal of Social Sciences 2020 Special Issue*. 413-428

Bhusal, M. K. (2020) The World After COVID-19: An Opportunity For a New Beginning, *International Journal of Scientific and Research Publications*, 10(5), 735-741.

Carreiras H. and Malamud, A. (2020) Cooperation, the State, and International Organizations, G.L. Gardini (Ed.), *The World Before and After Covid-19*, Stockholm: European Institute of International Studies

Chaudhry, A. A. (2020). Covid-19 Sonrası Dönemde Küresel Yönetişim, U.Ulutaş (Ed.) *Covid-19 Sonrası Dünya: İşbirliği mi Rekabet mi?*, Ankara: SAM Yayınları

Cho Y.N. and Jeong, J.H. (2008). China's Soft Power: Discussions, Resources, and Prospects, *Asian Survey*, Vol. 38, No. 3

Eiran, E. (2020). Covid-19 ve Büyük Güç Rekabeti, U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 Sonrası Dünya: İşbirliği mi Rekabet mi*, Ankara: SAM Yayınları

Fazal, T.M. (2020). Health Diplomacy in Pandemical Times, *International Organizations*, 74 (S1), 78-97

Foucault, M. (2019). *Biyopolitikanın Doğuşu: College de France Dersleri (1978-1979)*, Çev. Alican Tayla, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları

Haass, R. (2020). *The Pandemic Will Accelerate History Rather than Reshape It*. Foreign Affairs, Erişim Tarihi: 10.07.2020, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2020-04-07/pandemic-will-accelerate-history-rather-reshape-it>

Hanioğlu, Ş. (2020). Covid-19 Sonrası Küresel Düzen: İki Seçenek, U.Altıntaş (Ed.), *Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler*, Ankara: SAM Yayınları

Jonung, L. and Roeger, W. (2006). The Macroeconomic Effects of a Pandemic in Europe - A Model-Based Assessment, *European Commission Directorate-General for Economic and Financial Affairs*.

Kadercan, B.(2014). Güç, Uluslararası İlişkilere Giriş, (Ed. Şaban Kardaş ve Ali Balcı) 3b., Küre Yayınları, İstanbul.

Kahf, A. (2020) Covid-19 Sonrası “Yeni Normal” Küresel Yönetişim, U.Ulutaş (Ed.), *Covid-19 Sonrası Dünya: İşbirliği mi Rekabet mi?*, Ankara: SAM Yayınları

Kissinger, H. (2020). The coronavirus Pandemic Will Forever Alter the World Order, *The Wall Street Journal*, Erişim Tarihi: 20.02.2021, <https://www.wsj.com/articles/the-coronavirus-pandemic-will-forever-alter-the-world-order-11585953005>

Kuo, L. (2020) China Sends Doctors and Masks Overseas as Domestic Coronavirus Infections Drop, *The Guardian*, Erişim Tarihi: 05.07.2020, <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/19/china-positions-itself-as-a-leader-in-tackling-the-coronavirus>

Lister, T., Shukla S. and Bobille, F. (2020) *Coronavirus Sparks a War for Masks in Desperate Global Scramble for Protection*, CNN, Erişim Tarihi: 05.07.2020, <https://edition.cnn.com/2020/04/04/europe/coronavirus-masks-war-intl/index.html>

McGrew, A. (2021). Küreselleşme ve Küresel Siyaset, *Küreselleşen Dünya Siyaseti Uluslararası İlişkilere Giriş*, Küre Yayınları: İstanbul

Miller, (2001). The Concept of Security: Should it be Redefined, *The Journal of Strategic Studies*, 24(2), 13-42.

Mingjiang, L.(2008). Soft Power in Chinese Discourse: Popularity and Prospect, *Working Paper No. 165* Singapore: Rajaratnam School of International Studies

Mousa, E. Saudi Arabia Must Suspend the Hajj, New York Times, Erişim Tarihi: 29.07.2020, <https://www.nytimes.com/2020/04/27/opinion/coronavirus-hajj-pilgrimage.html>

Mulder N. and Tooze, A. (2020). The Coronavirus Oil Shock Is Just Getting Started, *Foreign Policy*, Erişim Tarihi: 23.06.2020, <https://foreignpolicy.com/2020/04/23/the-coronavirus-oil-shock-is-just-getting-started/>

Müftüler-Baç, M. (2020) Küresel Salgın Tehdidi Altında Küresel Sistem, U. Altıntaş (Ed.), *Covid-19 sonrası küresel sistem: eski sorunlar yeni trendler*, Ankara: SAM Yayınları, 2020

Nye Jr., J. S. (1990). Soft Power, *Foreign Policy*, No. 80, 153-171

Nye Jr., J. S. (2017). *Yumuşak Güç*, Çev. Rayhan İnan-Aydın, Ankara: BB101 Yayınları

Onuf N. (2020) I Don't Expecting Major Change in Socio-Political Arrangements, *International Thinker's views on Post-Corona Order*, M. Shojaian (Ed.), Mehr News Agency

Öztürk-Güner, D. ve Güner, A. (2020). Covid-19 Krizinin Avrupa Birliği'ne Ekonomik Etkisi Üzerinde, *Euro Politika Dergisi*, 4(2), 141-161.

Pande, A. (2020) US Wants India to Stand Up to China. It Can Do That Only With American Aid and Tech Support, *The Print*, Erişim Tarihi: 01.07.2020 <https://theprint.in/opinion/us-wants-india-to-stand-up-to-china-it-can-do-that-only-with-american-aid-and-tech-support/422444/>

Patrick, S. (2020). *When System Fails*, *Foreign Affairs*, Erişim Tarihi: 20.07.2020 <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-06-09/when-system-fails>

Sakwa, R. (2020). Salgın ve Uluslararası Siyaset, U. Ulutaş (Ed.), *Covid-19 Sonrası Dünya: İşbirliği mi Rekabet mi*, Ankara: SAM Yayınları

Sauco, A.N.G. (2020) Old and New Order, G.L. Gardini (Ed.), *The World Before and After Covid-19*, Stockholm: European Institute of International Studies

Shafiev, F. (2020). The Architecture of International Relations After COVID-19: A Return to the “New Normal”, Valdai Club, Erişim Tarihi: 28.07.2020, <https://valdaiclub.com/a/highlights/the-architecture-of-international-relations-after-/>

Smith, S., Baylis, J. and Owens, P. (2021). Giriş, *Küreselleşen Dünya Siyaseti Uluslararası İlişkilere Giriş*, Küre Yayınları: İstanbul

Solty, I. (2020). Biyo-Ekonomik Pandemi ve Batılı İşçi Sınıflar, *Çivisi Çıkan Dünya: Covid-19 Salgını Üzerine Muhasebeler*, E. Ünal (Der.), K. Kırmızısakal ve Ö. Karakaş (Çev.), İstanbul: Runik Kitap

Sotiris, P. (2020). Agamben’e Karşı Demokratik Bir Biyopolitika Mümkün mü?, E.Ünal (Der.) *Çivisi Çıkan Dünya: Covid-19 Salgını Üzerine Muhasebeler*, İstanbul: Runik Kitap

Torreblanca, J.I. (2020). Covid-19’un Etkileri, U.Ulutaş (Ed.), *Covid-19 Sonrası Dünya: İşbirliği mi Rekabet mi?*, Ankara: SAM Yayınları

Ulutaş, U. (2020) Covid-19: Ne Beklemeli, U.Ulutaş (Ed.), *Covid-19 Sonrası Dünya: İşbirliği mi Rekabet mi?*, Ankara: SAM Yayınları

Walt, S.M. (2020) A World Less Open, Prosperous, and Free”, in How the World Will Look After The Coronavirus Pandemic, Foreign Policy, Erişim Tarihi: 02.07.2020 <https://foreignpolicy.com/2020/03/20/world-order-after-coronavirus-pandemic/>

Williams, M.C. (2007). *Culture and Security: Symbolic Power and the Politics of International Security*, London: Routledge

Yavuz, T. (2020). Uzmanlara Göre Pandemi Sonrası Dünyada Liberal Değerler Gerileyebilir, Anadolu Ajansı, Erişim Tarihi: 15.07.2020, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/uzmanlara-gore-pandemi-sonrasi-dunyada-liberal-degerler-gerileyebilir/1822478>

Zweiri, M. (2020). Covid-19 ve Küresel Sistemin Geleceği: Bir Kum Kayması mı Deprem mi?, *Covid-19 Sonrası Dünya: İşbirliği mi Rekabet mi?*, Ankara: SAM Yayınları

“Bolsonaro’s Son Enrages Beijing by Blaming China for Coronavirus Crisis”, The Guardian, <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/19/coronavirus-bolsonaro-son-china-row> Erişim Tarihi: 03.07.2020.